

A.ÁBDIEVTÍN «IYT HÁM ADAM YAMASA AShLIQ SÍNAĞÍ» POVESTINDE INSAN TÁĞDIRI

Ktaybekova Zulfiya Kengesbaevna – *filologiya ilimleri boyınsha filosofiya doktori, docent*

ktaybekova77@mail.ru

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

СУДЬБА ЧЕЛОВЕКА В ПОВЕСТИ А.АБДИЕВА

«СОБАКА И ЧЕЛОВЕК ИЛИ ИСПЫТАНИЕ ГОЛОДОМ»

Ктайбекова Зульфья Кенгесбаевна – *доктор философии по филологическим наукам, доцент*

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

THE FATE OF MAN IN A.ABDIEV'S NARRATIVE

"THE DOG AND THE MAN, OR THE TRIAL OF HUNGER"

Ktaybekova Zulfiya Kengesbaevna – *Doctor of Philosophy in Philological Sciences, Associate Professor*

Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz

Tayanch so'zlar: syujet, povest, kompozitsiya, qahramon, afsona, mahorat, dialog, monolog.

Rezyume. A.Abdievning «It va odam yoxud ochlik sinovi» qissasining g'oyaviy-tematik yo'nalishlari, syujet-kompozitsion xususiyatlari va poetikasi tahlilga tortilgan. Qissada yozuvchi yakka shaxs taqdiridagi ayanchli hayotini ochib bergan. Shuningdek, asarda inson va hayvon, tabiat va inson munosabatlari misollar orqali tahlil qilingan.

Ключевые слова: сюжет, повесть, композиция, герой, легенда, мастерство, диалог, монолог.

Резюме. Проанализированы идейно-тематические направления, сюжетно-композиционные особенности и поэтика повести А.Абдиева «Собака и человек, или Испытание голода». В повести писатель раскрыл печальную жизнь одинокого человека. Также в произведении на примерах анализируются взаимоотношения человека и животных, природы и человека.

Key words: plot, novella, composition, character, legend, mastery, dialogue, monologue.

Summary. The ideological and thematic directions, plot-compositional features, and poetics of A. Abdiev's story "The Dog and the Man, or the Trial of Hunger" are analyzed. In the story, the writer reveals the tragic life of a single person. The work also analyzes the relationship between man and animal, nature and man through examples.

Kirisiw. Qaraqalpaq xalıq jazıwshısı Allanazar Ábdiev házirgi dáwir ádebiyatında óziniń kóp sanlı prozalıq shıǵarmaları menen keńnen tanılǵan túǵalardan sanaladı. Ol «Elza xanıw», «Eren sáhiy», «Iyt hám adam yamasa ashlıq sınaǵı» sıyaqlı povestleri, «Jın-jıwırlar uyası», «Sawın sıyır» atlı romanları hám bir qatar hár qıylı temalarda jazılǵan gúrrińleri menen qaraqalpaq prozasın janrlıq-formalıq jaqtan bayıttı. Jazıwshınıń qálegen janrdagı shıǵarması ideyalıq mazmunınıń tereńligi hám kórkemligi menen xalqımızdıń júreginen orın alǵan. Ásirese, jazıwshınıń «Iyt hám adam yamasa ashlıq sınaǵı» atlı povesti ideyalıq-estetikalıq tásirshenligi menen kitapqumarlardıń úlken qızıǵıwshılıǵın oyattı [1].

Ádebiyatlar analizi hám metodologiya. A.Ábdievтіń prozalıq shıǵarmaları haqqında professor P.Nurjanov bılay jazadı: «Avtor adam tańqalarlıq is-háreket hám minez-qulıq belgilerdi, waqıyalarđı tańlap aladı da, olardıń qaharman obrazın hár tárepleme ashıwdı sheberlik penen paydalanadı» [3:113]. Jazıwshınıń dóretiwsheiliǵın úyreniw baǵdarında ilimpaz Q.Yusupov óziniń unamlı bahasın beredi: «korkem poetikalıq shıǵarmaları XXI ásir qaraqalpaq ádebiyatınıń tematikalıq, ideyalıq, janrlıq, formalıq hám kórkemlik jaqtan rawajlanıwına salmaqılı úles bolıp tabıladı» [5:71]. Jazıwshınıń «Iyt hám adam yamasa ashlıq sınaǵı» atlı povesti haqqında sınshı ilimpaz J.Esenov tómendegishe pikir bildiredi: «Povestte, ulıwma ideyasında júdá kúshli batıllıq, ideyalıq – estetikalıq tásirshenlik, gárezsizlik ruwxında emin-erkin biyǵárez pikir júrgiziwsheilik qásiyetleri mol ekenligi dıqqattı tartadı. Óytkeni eń birinshi retavtorlıq poziciya retinde «Adam iyttende jaman qásiyetlerge iye», – degen ideya ortaǵa batıl túrde qoyılǵan hám bul pikirleri menen, bálkim, jazıwshı búgingi iyttiń góshin jep júrgen áwladqa qalay da tereń oy taslaydı degenim durıs shıǵar» [4:96-97].

Izertlewdiń júzege keliwinde kórkem-estetikalıq, strukturalıq analiz metodlarınan paydalanıldı.

Talqılawlar hám nátiyjeler. A.Ábdievтіń «Iyt hám adam yamasa ashlıq sınaǵı» povestiniń ideyalıq mazmunında adam ómiriniń eń qıyın máwritlerindegi jasaw ushın gúresi súwretlengen. Adamnıń ómir soqpaqlarında qanday qıyınshılıq jaǵdaylarda qalsa da, sabır-taqatı, shıdamlılıǵı, bilimi hám ruwxıy kúshi arqalı óz janın aman saqlap qalıwı shıǵarma qaharmanı Jamǵırdıń táǵdiri misalında ashıp berilgen. Jamǵır ákesi Qarasak kósemi Kókbulttıń ruqsatı menen dosları Qaymaq, Olja, Temirler menen birge toǵayǵa ań awlawǵa shıqqan edi.

Povestte adam balasınıń tábiyat penen betpe-bet kelgendegi gúresleri, ákesi Kókbulttıń balasına úyretken ómirlik sabaqları, adam menen jániwar arasındaǵı qatnas, ómir menen ólim arasındaǵı qarama-qarsılıqlar kórkem obrazlı sáwlelengen.

Shıǵarma bir neshe bólimnen ibarat bolıp, insan balasınıń adam ómir ushın gúresi, tábiyat penen insan qatnası, sonday-aq, ash qalmaw ushın eń sadıq dostı bolǵan óz iytiń óltirip jewge májbúr bolǵan Kókbulttıń ulı Jamǵırdıń táǵdiri sóz etilgen.

Birinshi bólimi «Qarasak Jamǵır» dep ataladı. Povest ekspoziciyasında waqıyalar ańǵa shıqqan Jamǵırdıń toǵayda oyanıwı menen baslanadı. Keyingi waqıyalar onıń eske túsiriwleri hám basınan keshirgen hádiyseleri arqalı rawajlanadı. Jamǵır awır jaraqat alıp, hálsiz jatsa da, berilmesten, ómir ushın, tirishilik ushın gúresedi. Onıń esin jıyǵan waqtında, awır awhalda jatırǵanı, denesiniń sırqırawı arqalı shıǵarma qaharmanınıń qıyın jaǵdayda qalǵanlıǵın bildiredi. Iyesiniń huwshına kelgenin kórgen qasındaǵı iyti Bóribasar quwanǵanına kózleri oynaqshıp ketedi.

Jamǵırdıń hár bir háreketi arqalı tirishilikke degen qushtarlıǵı ayqın seziledi. Jigit dushpanları menen ayqasta qolı jaraqatlanǵan edi. Ol qolınń shıqqanlıǵın anıqlap, óz qolın ózi ornına salıwı qaharmannıń qıyınshılıqlarǵa shıdamlılıǵın, mártligin bildiredi.

Bóribasardıń iyesine sadıqlıǵı ham doslıǵı, iyesi qıyın jaǵdayda qalǵanında oǵan súyenish bolıwı shıǵarmanıń emociionallıq tásirshenligin asıradı.

Jamǵır ákesiniń úyretkenlerin eske alıp, qolınń jaraqatın ózi emleydi. Bul jerde ata tárbiyasınıń qunlılıǵı kóxzge taslanadı. Ákesi Kókbultıń úyretken bilimleri Jamǵırdıń aman qalıwında sheshiwshi rol atqaradı. Ol tábiyattan shıpa bolatuǵın shóplerdi tawıp, ákesinen úyrengen bilimleriniń arqasında jaraqatınan ayıǵadı. Jamǵırdıń tábiyattı tanıp-biliwi, dárilik shóplerdi ajırata alıwı, ákesinen alǵan bilimi ómirlik quralǵa aynalıp, onıń tiri qalıwına tikkeley tásir etedi. Bunda adamnıń tábiyatqa gárezsizligi kózge taslanadı. Sonıń menen birlikte, tábiyattıń sulıwlıǵı jazıwshı tárepinen sheberlik penen kórkem túrde súwretlengen. Degen menen, adam óliminiń tábiyat penen birlikte sáwleleniwı shıǵarmanıń tragediyalıq tereńligin kúsheytedi. Jamǵırdıń doslarınń hám dushpanlarınń óli denelerin kóriwi arqalı avtor tirishiliktiń názikligin, hár bir máwrıttıń biybaha ekenligin seziredi hám adamdı tereń oylanıwǵa, ómirdiń qádir-qımbatın túsiniwge jeteleydi.

Jamǵır óz aynalasında segiz-toǵız adamnıń óligin kóriwi, yaǵnıy, bul tragediyalıq jaǵday – kútpegen qáwıptıń bar ekenligin ańlatadı.

Shıǵarmanıń «Topılıs» dep atalǵan ekinshi bóliminde, ańshılar ań awlap, maqsetlerine jetken soń, dem alıp, awqatlanıw ushın toqtaydı. Jamǵır qáwıp bar ekenligin, yaǵnıy, gunn qáwiminiń jerlerine kirip ketkenligin eskertkenine qaramastan, onıń dosları arqayınlıqqa beriledi. Ol ot jaǵıp, awqat pisirip, kewillerin kóteredi. Olardıń quwanışları kópke sozılmay, kútilmegende dushpanları topılıs jasap, ańshılar bul sawashta nabıt boladı. Jamǵır awır jaraqat aladı, Bóribasar kelip, dushpandı óltirip iyesin ólimnen qutqaradı.

Povesttiń bul bólimi insandı bárqulla sergek bolıwǵa, doslıqtı hám sadıqlıqtı qádirlawge shaqıradı hám hár qanday qıyın jaǵdayda da mártlik penen gúresiw kerekligine baǵdarlaydı.

Shıǵarmanıń «Tawıs» degen úshinshi bóliminde, urıstan keyingi dala kórinisi, júdá awır, qayǵılı kórinis súwretlenedi. Onda, Jamǵır nabıt bolǵan dosların izlep, olardı qayǵırıp jılaydı hám jerleydi. Keleshekte dástúrdi ornlawǵa wáde berip, jolın dawam etedi. Bul bólimde tragediyalıq jaǵdaylar kóbirek rawajlanǵan bolıp, qaharmannıń ishki sezimleri, qayǵı hám ókinishleri shıǵarmanıń tásirshenligin ele de arttıradı. Sonıń menen birge, ákesin razı etiw ushın tutqan tawısı yadına túsip, oshaq basına kelip, tintip, taba almaydı. «Quslardıń málıka-gózzalına obal etkeninen qattı nalınadı» [1:12-13].

«Bóribasar» dep atalǵan tórtinshi bóliminde, ashlıqtan dińkesi qurıǵan adam menen iyt awılǵa qaray tún ishinde jol aladı. Tún jarpında tawlı jerde azmaz dem alıw maqsetinde bir úngirdi tawıp aladı. «Sol jerge kirip jatıwdı mólsherlep, quwraq shóplerdi pıtırıtıp basıp, úngir awızına jaqınlay bergeni, ishten bir shoshqa zıtıp shıǵıp, ańshıǵa táp berdi» [2:82]. Iyt penen shoshqa arasındadı gúres, ómirdi saqlap qalıw ushın bolǵan tartıs. Jamǵırǵa ólim qáwpińiń dónip turǵan payıtında, sadıq dostı bolǵan iytı

Bóribasar óz iyesin qorǵap qaladı. Bul bólimde, idam menen iyt arasındadı baylanıs, olardıń doslıǵı, iytitiń sadıqlıǵı jáne bir márte kózge taslanadı.

«Toǵaydaǵı tún» dep atalǵan besinshi bólimdegi epizodta, tábiyattaǵı tirishilik, qorqınış, tún, jalǵızlıq hám adamnıń psixologiyalıq halatı súwretlengen. Jamǵır iytı menen birge shoikannıń úngirine tıǵılıp, tündi ótkeredi. Túngi toǵay ishi tınısh emes, hár qıylı jániwarlardıń, quslardıń, jırtqışlardıń sesleri, dońızdıń shıńǵırıǵı, ashqasqırdıń úngirge jaqınlasıwı qaharmannıń ruwxıy jaǵdayına tásir etip, onı úlken qorqınışqa bóleydi. Iytitiń úriwi menen qasqır keyin serpiledi. Degen menen, Jamǵır qorıqqanı sonshellı, hár qıylı dawıslardı esitip, psixologiyalıq gúyzeliske tusedi.

«Ashlıq qáwpi» dep atalǵan altınshı bólimniń syujet jelisinde, Jamǵır menen onıń iytı Bóribasardıń shól, ashlıq, jalǵızlıq, qorqınış hám tábiyat penen gúresi arqalı tiri qalıw jolındaǵı háreketleri, awılǵa tezirek jetiw úmiti sáwlelengen. Ashlıq jigittiń dińkesin qurtqanlıǵı sonshellı, tek, káwap-góshtiń xosh iyislerin eslep, mazalı awqat kóz aldına elesleydi. Eseine ákesi Kókbult penen arasındadı sáwbet keledi:

«Eger de ańshı qattı ash bolıp ilajsız qalsa, ashtan ólmes ushın óz Iytin jese de boladı», degen edi. Sonda bala Jamǵır:

– Aǵa, Iyt Adamnan, kerek bolsa, bazı da jorańnan da sadıq deysiz. Jáne Adamnıń iytin soıy, óltirip jewin maqullaysız? Ol qalay boldı? Bir sózińiz ekinshisine qayshı ǵoy, aǵa.

... Sonda menen mına Bóribasardı jewim kerek pe, aǵa?

... – Yaq! Men onday sharayatqa tússem de jemeymen, kúshigimdi» [2:88].

Ólim halatında turǵan Jamǵır ákesi Kókbult penen bolǵan dialogtı eske túsirip, kóz aldına keliredi. Avtor bul súwretlewlerde retrospekciya usılınan sheberlik penen paydalanıp, awızeki gúrriń, ápsanalardı povest syujetine sintezlep bergeni.

«– Aǵa, mensiz aytqan sonday sharayatqa túsip turman. Bóribasardı jewge májbúrmen. Ash boldım. Jey jaqpaaannn! – Dawısı qattı shıqtı» [2:83]. Bul monolog arqalı shıǵarma qaharmannıń psixologiyalıq awır halat ayqın sáwlelengenin kóriw múmkin. Bunda «Adamnıń iytten de jawız» ekenligin sıpatlap turǵan sıyaqlı. «Ol waqıya hám hádiyselerdi qurı dizip súwretlewden waz keship, olardı kórkem-psixologiyalıq súwretlewdiń álwan túrlerin qollanıw arqalı sáwlelendiriwge háreket etedi» [3:114].

«Quyash hám Túnek» dep atalǵan bóliminde insan hám tábiyat múnásibeti orın alǵan. «Gúldirmama gúrkirep, izinshe jamǵır meslep quydı. Suwǵa túsip ketkendey olardıń malpaq-salpaǵı shıqtı. Jamǵır endi ózine kele basladı» [2:91]. Avtor bul jerde lirikalıq sheginis jasap, tábiyat haqqında, tábiyat apatı, jamǵır, quyash, tún, gúldirmama, shaqmaq, dúbeley, dawıl tuwralı oy-pikirleri súwretlenip, shıǵarmanıń psixologiyalıq xarakterin kúsheytıp beregni. Sonıń menen birge, qalay bolmasın, kúsh topalap, «Múnqut» awılına jetip alıwdı oylaydı hám Quyash Táńirine jalbarınıp, mádet soraydı.

«Kókbultıń Shıraq ápsanası» dep atalǵan segizinshi bólimde sak-massaget xalqınıń turmısı, tabıǵat baylıǵı, balıqshılıq hám ańshılıq penen turmıs keshiriw súwretlenedi. Shıraqtıń bala waqtınan batırлық, jawıngerlik ańızlarına qızıǵıwshılıǵı arqalı keleshektegi yaaqıyaǵa

tiykar salınadı. Jamgır bala kúninen ákesinen batırılıq, el birliǵı, qaharmanlıqlar haqqındaǵı anızlardı tınlap ósedi. Ákesi Kókbult tünde, uyqılar aldında ibratlı áńgime-gúrriń, ápsana-ráwiyatlardı aytıp beretuǵın edi. Usı ápsana-ráwiyatlardı eske túsirgen Jamgır azmaz kúsh toplaı, soyıw ushın Iytin shaqıradı. «Ol juwırıp keldi. Awzında bir palapan bar edi» [2:99]. Biyshara iytiniń arqasında jáne bir márte ólimnen qutılıp qaladı.

«Kelimsek gunnlar» dep atalǵan keyingi bólimde massagetler hám gunnlar haqqındaǵı tariyxıy waqıyalar sóz etilgen. Massagetler, keńpeyil, gunnlar massaget jerine qonıslasadı. Dáslep tatıw boladı, «qońsı»lapı ómir súredi, qız alısıp, tuwısqanlıq baylanıs ornatadı. Waqıt ótiwi menen gunnlar jerge talasa baslaydı.

Bunnan sóń povestte áke menen bala arasındaǵı Adam haqqındaǵı, onıń eń jawız, maqluq ekenliǵı, sonıń menen birge, jerdi gúllendiretuǵın da, ózgetetuǵın da Adam ekenliǵı haqqındaǵı dialog, filosofiyalıq oyl-pikirler orın alǵan.

«Saǵıyra Júrim» dep atalǵan bólimde, adamnıń óz iytin soyıp jewi haqqında áńgimeden keyin ákesi Kókbult «...ol tek iytinń ǵana emes, retinde óz balasında jese...» degen adamnıń quyqasın juwlatatuǵın ápsana-gúrrińdi syujet liniyasına kirgizedi. Bunnan soń «Mıńqut» awılına jaqınlaǵann sezip, Jamgır quwanış biyleydi. Tilekke qarsı, quyaanış kópke sozılmaıdı. Sebebi elin, qawimine jaw topılıs jasap, ılashıqların órtep ketken edi.

«Qız-jigit sınaǵı» degen bólimde, Massagetle dástúrindeǵi úrp-ádetler sáwlelengen. «Massagetler dástúrinde úylenbekshi jigit qızdan jeńilip kalsa onıń qulına aylanadı» [1:46].

Eń sońǵı «Qurbanlıq» degen bólimde, Jamgırnıń eline kelgen sońǵı kórinisler, «Mıńqut» awılınıń pútkilley wayran bolǵanlıǵı, awıl adamlarınıń ólikleriniń sasıp, ishek-qarındarınıń aqtarılıp atırǵanı jańıp, onısız da ashlıqtan dińkesi qurıǵan Jamgır esinen adastradı. Jigit jinli súreyleneip, Qarabayırmı doslarımın húrmetine qurbanlıq qılıp atırman dep, óziniń Bóribasarın soyıp, shiykiley jeydi.

Shıǵarma juwmaǵında ata-anasınan, eli jurtınan ayrılǵan márt jigit Jamgır sana-seziminen ayrılıp, ruwxıy-psixologiyalıq túskinlik halatı sáwlelenedi.

Juwmaq. Juwmaqlap aytqanda, jazıwshı A.Ábdiev házirgi dáwir qaraqalpaq prozasın rawajlandırıwǵa ayrıqsha qosqan úles qosqan. Jazıwshınıń «Iyt hám adam yamasa ashlıq sınaǵı» povesti syujetiniń ótkirliǵı, kompoziciyalıq usıllardı qollanıwdaǵı sheberliǵı, filosofiyalıq pikirleriniń tereńliǵı hám qaharman psixologiyasın súwretlewdeǵi kórkemlik izlenisleri arqalı basqa shıǵarmalarınan ózgeshelenip turadı. Oqıwshı jaslar avtordan usınday ideyalıq jaqtan tásirsheń hám ayrıqsha poetikalıq ózgeshelikke iye hám estetikalıq zawıq baǵıshlaytuǵın tereń mazmunlı shıǵarmalardı kútip qaladı.

Ádebiyatlar

1. Әбдиев А. Ийт хәм адам. (Повестьер хәм роман). – Ташкент: «Турон-iqbol», 2021.
2. Әбдиев А. Қарақалпақ қосығы. (Повестьер, гүрриңлер, тымсаллар, интермедиялар хәм сценарийлер). – Ташкент: «Тамaddun», 2021.
3. Нуржанов. П. Тынып – тыншымас талант. Әдебият ҳаққында ойлар. – Нөкис: «Билим», 2023.
4. Есенов Ж. Бүрkit пәрәз жазыўшы. – Тошкент: «Adabiyot», 225.
5. Yusupov Q. Allanazar Ábdievtiń dóretiwsheiliginiń úyreniw. Proceeding of International Conference on Educational Discoveries and Humanites Hosted online from Plano, txas, USA. Date: 1 st April, 2023 ISSN: 2835-3196. – P.67-82.